

INHOUD

WOORD VOORAF	7
ZWAMMEN, WOORDEN EN SPIEGELS	
Poëzie als symbiose	9
OP EEN PIJNLIJK ZWIJGEN	
Luceberts worsteling met een geheim	26
HET GOEDE BESTAAT NIET	
Griekse denkers over moraal en eigenbelang	38
PEDAGOGISCHE EROS	
Verboden verlangens bij Baudri en Plato	46
DE VORSTIN DER DINGEN	
Het belang van intellectuele vorming	55
FOUTE MANNEN IN EEN INSTABIELE WERELD	
Ovidius' <i>Metamorfosen</i> vanuit actueel perspectief	64
ZWENDELHEKS	
De betoverende poëzie van Annemarie Estor	84
DE 'ROMEINSE ELEHYMNEN' VAN LUCEBERT	
Een profane zoektocht naar verlossing	96
LICHT, ZICHT EN LIEFDE	
Enkele kanttekeningen bij Dantes <i>Paradiso</i>	107
EEN HAND DIE SCHEPPEN KAN	
Filosofische fictie in Latijnse prosimetra	116
WAAR WAART GIJ, TOEN IK DE AARDE GRONDDE?	
Hoe een ex-gereformeerde classicus de Bijbel probeert te lezen	128

ALS BEESTEN

Waar komt het offer vandaan? 148

AAN DE VOET VAN DE ETNA

Over reuzen, weefsels en uitbuiting 158

EEN VERSCHRIKKELIJK ORGANISME DAT UITVERKIEST

Over het oeuvre van Sasja Janssen 169

DE SLAPENDE HOND IN

Wat maakt een versregel geslaagd? 182

ÉÉN LANG VRIJHEIDSLIED

Herman Gorter en de canon van de poëzie 191

HET TUIMELRAAM

De paradoxen van het sonnet 210

NIEUW LUISTEREN

De *Mei* van Gorter herlezen 219

DE WYN FAN FRYSLÂN

Over het houden van een lezing voor het
Obe Postma Selskip 230

ONDERZOEK NAAR HET VANZELFSPREKENDE

De terloopse eenvoud van Martin Reints 242

AARDSE MATERIALEN

Het alomvattend dichterschap van H.C. ten Berge 253

DE FENIKS, DE ZWAAN EN DE NACHTEGAAL

Verticaal lezen in Late Oudheid en Middeleeuwen 266

GEEN METAFOOR?

De poëzie van Hans Faverey als ontologische
allegorie 277

VERANTWOORDING 295

BIBLIOGRAFIE 300

REGISTER VAN NAMEN 308

WOORD VOORAF

Sinds Parmenides en Herakleitos zich twee en een half millennium geleden begonnen af te vragen wat we onder het Zijn zouden moeten verstaan, hebben dichters, denkers, biologen en psychiaters gepoogd de meest uiteenlopende antwoorden op die vraag te geven, tot nu toe zonder eenduidig resultaat. De wereld blijft een raadsel, en misschien is dat maar goed ook. Het ontslaat ons echter niet van de plicht om de grote vragen te blijven stellen. Wie zijn we? Hoe staan we in de wereld? Wat is schoonheid? Hoe moeten we handelen? Ook al blijven de definitieve antwoorden buiten bereik, mensen zijn duidende wezens, die van taal gebruikmaken om aan zichzelf en elkaar over te brengen wat ze menen of hopen te begrijpen.

Bijna alles wat we zeggen is een vorm van beeldspraak, die zowel verheldert als vertroebelt. Omdat we niet anders kunnen dan ons uit te drukken in metaforen, moeten we de beeldtaal maar omarmen als iets onvermijdelijks, en iets moois. Wetenschap, filosofie en samenleving hebben elkaar én de poëzie nodig om tot diepere inzichten te komen, hoe voorlopig die ook zijn.

Voor dit boek heb ik een selectie gemaakt uit de essays die ik de afgelopen zes jaar publiceerde. Ik heb ze hier en daar herschreven en in een zodanige volgorde geplaatst dat er op associatief niveau een doorlopend verhaal kan ontstaan, dat begint en eindigt met een beschouwing over metaforen en allegorieën. Poëzie en filosofie staan centraal, maar ik heb mij, net als bij mijn eerdere essaybundels en mijn leerdicht *Niets dan dit. Een*

lijflied voor de ziel (2023), ook laten inspireren door antropologie, biologie en religie. Als classicus en poëziecriticus ben ik het meest thuis in de Griekse, Latijnse en Nederlandse literatuur, hetgeen me ertoe in staat stelt in lange lijnen te denken, van de vroegste Oudheid tot nu, maar onvermijdelijk is mijn perspectief eurocentrisch. Ik heb aan één leven niet genoeg om mij ook in al die andere tradities te kunnen verdiepen. Misschien krijg ik, als we Plato mogen geloven, nog kansen in volgende levens. Bij dit alles blijf ik een dichter, die intuïtief te werk gaat, maar dan zonder het analytisch denken uit te schakelen.

Ik dank de redacties die eerdere versies van deze essays hebben becommentarieerd, in het bijzonder mijn vrienden uit de redactie van *De Gids*. Ook is de opleiding Griekse en Latijnse Talen en Culturen van de Universiteit van Amsterdam, waarvan ik sinds 2006 deel mocht uitmaken, voor mij een vruchtbare omgeving geweest waarin ik veel van mijn gedachten heb kunnen ontwikkelen. Van mijn collega's en studenten heb ik onnoemelijk veel geleerd.

ZWAMMEN, WOORDEN EN SPIEGELS

Poëzie als symbiose

De goden hebben ons verlaten, ze zijn ondergedoken, ik denk dat ze niet eerder tevoorschijn zullen komen dan zodra wij uitgeraasd zijn, we onszelf en de wereld kapotgefeest hebben. Na dat ongelukkig uitgevallen experiment van pakweg tienduizend jaar zullen ze verzuchten dat het desondanks goed gelukt is, wat een van hen (wiens naam niet uitgesproken mag worden) ooit tot stand heeft gebracht toen hij uit de baaierd van onverschil de hemel, de aarde en de wateren van elkaar scheidde door slechts een paar woorden uit te spreken in een taal die niemand meer kent. De kosmos was een gedicht, misschien niet perfect, maar doe het maar eens beter, dat is geen eenvoudige opgave.

‘Kosmos’ betekent fraaie ordening. Hij kan als zodanig dus alleen waargenomen worden door iemand met esthetische begaafdheid. De orde is net zomin als de fraaiheid een gegeven maar veeleer de projectie en het compliment van wie zich ongemakkelijk voelt bij het lelijke en aan regelmaat hecht. Geen wonder dat de schepper zelf tevreden was, je maakt immers liever niet iets wat slecht in elkaar steekt, en mocht het toch niet geworden zijn wat je je ervan had voorgesteld, dan geef je dat niet gemakkelijk toe. Ook Pythagoras (ca. 500 v.Chr.), wiskundige en leider van een bizarre sekte, was blij met wat hij waarnam. Zijn naar eigen zeggen absoluut gehoor ontdekte dat de toen nog perfect cirkelvormige kringloop van zon, maan en de andere planeten een akkoord voortbracht van volmaakte harmonie. Het kosmisch gedicht was dus een lied.

Ik had ook anders kunnen aanvangen. In den beginne was er niets, althans niets waarvan wij nog enig spoor kunnen aantreffen, waarna een oerknal, zo'n 13,8 miljard jaar geleden, een aantal krachten ontketende die vervolgens het ons bekende, of onbekende, universum tot stand brachten. Met een weergave als deze sluit ik mij aan bij theorieën die gangbaar zijn in de huidige wetenschap, wat niet impliceert dat ze onvoorwaardelijk correct zijn. Zo lijkt mij het gegeven dat het grootste deel van de materie en energie die er zouden moeten zijn om het standaardmodel te laten kloppen, onvindbaar is, een serieus bezwaar. Het gedicht blijft voorsnog een raadsel. Dat is goed, zo valt er nog iets te interpreteren, de lezer heeft nog iets te doen voordat hij van de aardbodem wordt weggevaagd.

Een ander bezwaar tegen het standaardmodel, of eigenlijk tegen alle wetenschappelijke modellen, is dat er alleen in metaforen over gesproken kan worden. Fysici maken feilloos sommetjes over zwaartekracht, elektromagnetische krachten en kwantumverschijnselen, de uitkomsten van de 'vergelijkingen' kloppen, je kunt er machines op laten draaien, maar wat die krachten *zijn* weet niemand, je kunt ze immers niet zien. Het woord 'kracht' is een metafoor. Het is, net als 'kosmos', een uiting van – overigens terechte – bewondering. Oerknal, snaren, wormgaten, verstrengeling, dimensie: allemaal metaforen. Nu zullen de meeste fysici zich wel realiseren dat dit beelden zijn van wat vaak alleen in formules valt uit te drukken. Maar die verbeelding is noodzakelijk om zich een voorstelling te kunnen maken van wat in wiskundige taal wordt beweerd, bovendien kan zo'n metafoor verder onderzoek stimuleren. Geen bedrijver van wetenschap, hoe abstract zij of hij ook denkt, komt een stap vooruit zonder gebruik te maken van verbeelding.

Maar wat is een metafoor eigenlijk? Of kunnen we ook daarover alleen iets zeggen door ons van beeldtaal te bedienen?

In zekere zin is alle taal, en dan bedoel ik natuurlijke mensentaal, beeldspraak. Klank en ding vallen nooit samen, het woord is een fonisch plaatje dat – meestal op grond van conventie – naar iets buiten die klank verwijst. Maar zelfs los van de taal zijn er mentale procedures werkzaam die ons ertoe in staat stellen ons niet als blinde gekken door het bestaan te bewegen en die zich als beeldspraak laten beschrijven. Het basisprincipe is analogisch denken. Ik ga er in het laatste essay van deze bundel nog iets dieper op in.

Wanneer objecten, wezens, zijnden in enig opzicht op elkaar lijken – volgens de waarnemer, welteverstaan – vormen zich abstracties, categorieën, die het mogelijk maken afzonderlijke entiteiten met één woord aan te duiden: vogel, keukengerei, jazz, rechtvaardigheid. Plato's domein van ideeën berust op een metaforische exercitie, het is gebaseerd op *similariteit*: iedere abstractie is een *tertium comparationis*. Als we dit eerste type analogie statisch noemen, is er ook een tweede, dat op verschuiving of connectie berust en dat ik dynamisch zou willen noemen. Het kan hier gaan om causale, zich doorgaans in de tijd voordoende verbanden (vuur, dus rook) of om verschijnselen die zich naast elkaar bevinden, zodat de innerlijke blik alleen maar hoeft in of uit te zoomen (*pars pro toto, totum pro parte*) of van links naar rechts te bewegen om te veronderstellen dat de dingen iets met elkaar te maken hebben. Dit proces berust dus, zoals men in de taalfilosofie zegt, op *contiguiteit* (aangrenzendheid) en manifesteert zich literair in de troep die we metonymie noemen.

Beide wijzen van denken in analogieën gidsen ons door een universum dat anders onbegrijpelijk zou zijn. Niet alleen ons, trouwens. Ook dieren, planten en schimmels zijn uitstekend toegerust om categorieën (eetbaar, oneetbaar; veilig, gevaarlijk) te onderscheiden en gevolgen uit oorzaken af te leiden (het wordt vroeger donker, dus het wordt tijd om naar het zuiden te vliegen). Daar is geen mensentaal voor nodig, sterker nog: die maakt het alleen maar ingewikkelder. Ook leuker, misschien.

De aangeboren neiging om aan verschijnselen die op elkaar lijken of in elkaars verlengde liggen een fundamentele verwantschap toe te schrijven is uitermate productief gebleken. Ik geef een paar voorbeelden. De kringloop van dag en nacht of die van de seizoenen laat zich vergelijken met de afwisseling tussen leven en dood. De aantrekkingskracht tussen twee mensen werkt als een magneet. Maak je vuur door twee stenen tegen elkaar te slaan, dan moet het wel zo zijn dat bliksem eveneens veroorzaakt wordt door een onzichtbare macht die doelbewust handelingen verricht. Een goed ingerichte samenleving zou, zo wil een gevaarlijke opvatting, moeten functioneren als de natuur en de kosmische orde. Het is niet moeilijk deze reeks analogieën uit te breiden. Alle religie, alle filosofie, alle kunst komt voort uit analogisch denken.

Ergens in de tweede eeuw van onze jaartelling schreef een zekere Julianus, die als bijnaam Theourgos droeg ('hij die met goden werkt'), in het Grieks een lange reeks hexametrische gedichten, spreuken of orakels die bekend zijn geworden als de *Chaldeeuwse orakels*, misschien omdat Julianus uit Syrië of Mesopotamië kwam, misschien omdat de Chaldeeën in die tijd werden geassocieerd met astrologie en magie. Zijn Latijnse naam duidt erop dat zijn familie aanvankelijk behoorde tot de huishouding van een rijke Romein. Het gedicht, als het niet al van meet af aan een losse verzameling metrische aforismen was, is grotendeels verloren gegaan, maar omdat het door neoplatoonse filosofen tot in de zesde eeuw uiterst serieus werd genomen als literatuur die door het goddelijke was geïnspireerd, zijn er ruim tweehonderd citaten bewaard gebleven. Productieve denkers als Iamblichos, Proklos en Damaskios (respectievelijk vierde, vijfde en zesde eeuw) stelden de autoriteit van de *Orakels* op dezelfde hoogte als die van Plato's *Timaïos*, de dialoog waarin een mythisch verhaal over de schepping wordt verteld. Het is overigens evident dat de dichter zelf goed thuis was in Plato's werk.

Misschien is alles wat Julianus uitkraamt baarlijke nonsens, misschien was hij een charlatan van de eerste orde, maar dat maakt zijn poëtisch enthousiasme niet minder interessant. In een van de langste fragmenten (twaalf verzen) legt hij uit dat de hoogste goddelijke of metafysische instantie, die de bron is van de abstracte categorieën (Plato's ideeën), niet zomaar toegankelijk is voor het denken, niettegenstaande het feit dat ze aangeduid wordt als 'het denkbare' (*to noêton*), omdat ze zich bevindt in een domein dat zich niet laat zien, maar slechts laat denken. Het werkwoord *noein* betekende aanvankelijk 'zien, waarnemen', maar is in de archaïsche tijd, na Homeros, steeds meer een mentale vorm van zien gaan aanduiden. In klassieke teksten betekent het meestal 'denken' of 'het denken ergens op richten'; het bijbehorende zelfstandig naamwoord is *nous*, doorgaans weergegeven als 'geest' of 'denken'.

Plato en de neoplatonisten, maar het geldt dus ook voor Julianus, stelden zich de kosmische orde voor als een mentaal opererend systeem, waarbij de analogie tussen ons denken en dat van het goddelijke, de ideeën of het Ene (zoals Plotinos de hoogste instantie noemt) een verwantschap signaleert die maakt dat wij in beginsel toegang hebben tot die hogere vorm van denken. Er is dus een metaforisch verband – beide mentale krachten lijken op elkaar – maar ook een metonymische connectie, want het denken van het Denkbare is de oorzaak van de wereld, en dus ook van onze geest. Misschien kun je het ook zo formuleren: beide vormen van 'denking' spiegelen elkaar.

Dit is mijn vertaling van het Chaldeeuwse fragment, waarbij ik de basismetafoor van het zien heb gehandhaafd door in alle zeventien gevallen waarin de wortel van *noein* gebruikt wordt (*noêsai*, *noêton*, *noëros*, *nous*) gekozen heb voor visuele equivalenten. De 'seden van inzicht' verwijzen naar de platoonse ideeën, die beschouwd worden als onderdelen van de goddelijke geest.

Ja, dat wat zich opent voor inzicht,
zie het in met de bloem van je zien.
Richt jij je inzien daarop
en wil je het zien als een inzicht,
dan zie je het niet. Het is immers
een kracht van rondschijnende sterkte
die schittert met sneden van inzicht.
Niet laat zich dat zichtbare zien
aan wie te driest zien wil – strek uit
de vlam van het uitgestrekt inzien
dat alles kan meten en vatten
behalve de bron van het inzicht.
Je moet dat niet strak willen aanzien,
nee, wend eerst het zuiverste oog
van je ziel af en strek je leeg inzien
uit naar wat ingezien kan,
opdat je het inzicht leert kennen
dat buiten je inzien bestaat.

Het is een paradoxale gedachte dat je om datgene wat je echt wilt zien te leren kennen, je blik moet afwenden en een geledigde ontvankelijkheid moet worden, alsof dat wat er ten diepste toe doet uitsluitend terloops waarneembaar is, vanuit een ooghoek. De focus moet indirect zijn. Als er geen verwantschap bestond tussen het Denkbare en ons denken, was contact onmogelijk, desondanks lijkt de essentie van die hoogste werkelijkheid ons steeds te ontsnappen. De dichter speelt uiteraard ook met het gegeven dat je niet recht in de zon kunt kijken. Het felste licht verblindt.

Het lijkt me niet vergezocht in de noodzaak van indirectheid de verklaring te zoeken waarom Julianus ervoor gekozen heeft zijn theorie in de vorm van een gedicht uit te drukken. Ja, alle taal is beeldspraak, maar poëzie is beeldspraak bij uitnemendheid. Ze streeft weliswaar naar precisie, maar erkent, anders dan